

**ХАЛҚАРО АМАЛИЁТДА НАҚД ПУЛСИЗ ҲИСОБ-
КИТОБЛАРНИНГ ЎРНИ ВА ТЕНДЕНЦИЯЛАРИ**

Минглиева М. О.

БФА тингловчиси

Глобал молия бозорларида сўнгги ўн йилликларда кузатилаётган энг муҳим жараёнлардан бири — бу нақд пулсиз ҳисоб-китобларнинг кенг оммалашуви ва уларнинг иқтисодий муносабатларда устувор ўрин эгаллашидир. Халқаро амалиёт шуни кўрсатадики, рақамли технологиялар ва замонавий тўлов инфратузилмаларининг жорий этилиши натижасида тўлов тизимлари нафақат миллий иқтисодиёт, балки трансчегаравий ҳисоб-китобларда ҳам асосий воситага айланмоқда. Масалан, Европа Иттифоқида SEPA (Single Euro Payments Area) тизимининг жорий этилиши тўловларни ягона стандартлар асосида амалга ошириш имконини берди ва бу минтақа иқтисодиётида ликвидликнинг ошиши ҳамда молиявий операциялар шаффофлигини таъминлади.

Жаҳон тажрибаси шуни англатадики, нақд пулсиз ҳисоб-китоблар орқали иқтисодий фаолиятнинг самарадорлиги ошади, молиявий ресурслар тезкор айланади ва бюджет тушумларининг шаффофлиги таъминланади. АҚШ, Канада ва Япония каби ривожланган мамлакатларда электрон тўловлар умумий ҳисоб-китоблар ичидаги улуши 80–90 % гача етган бўлиб, аҳоли ва бизнес учун нақд пулдан фойдаланиш даражаси кескин камайган. Бу эса молиявий хавфсизликни таъминлаш, жиноий пул айланмаларини чеклаш ва иқтисодий тизимни рақамлаштиришда муҳим омил сифатида намоён бўлмоқда.

Ўзбекистон учун ҳам халқаро амалиётдаги ушбу тенденциялар катта

аҳамиятга эга. Чунки мамлакат иқтисодиёти жаҳон молия тизимига интеграция қилинаётган бир пайтда, тижорат банкларида нақд пулсиз ҳисоб-китобларни такомиллаштириш миллий банк тизимининг рақобатбардошлиги ва барқарорлиги учун ҳал қилувчи омил бўлиб хизмат қилади. Шунингдек, рақамли иқтисодиётни ривожлантириш стратегиялари, мобил банкинг ва интернет-банкнинг хизматларини кенгайтириш орқали миллий тўлов тизимини халқаро стандартларга уйғунлаштириш имконияти кенгаймоқда.

Шу жиҳатдан, халқаро амалиётда нақд пулсиз ҳисоб-китобларнинг ўрни ва тенденцияларини ўрганиш нафақат илмий-назарий нуқтаи назардан, балки амалий жиҳатдан ҳам долзарбдир. Бу йўналишдаги таҳлиллار Ўзбекистонда амалга оширилаётган тўлов тизими ислохотлари учун муҳим асос вазифасини бажаради.

Нақд пулсиз ҳисоб-китоблар деганда пул маблағларининг банк ҳисобварағидан банклараро тўлов тизимлари орқали кўчирилиши тушунилади. Бу жараёнда нақд пулдан фойдаланилмайди, балки электрон тўлов воситалари, банк карталари, чеклар, аккредитивлар ва инкассо каби инструментлар асосий рол ўйнайди.

Халқаро амалиётда нақд пулсиз ҳисоб-китоблар қуйидаги жиҳатлар билан муҳим аҳамият касб этади:

- ✓ иқтисодиётда ликвидликнинг шаффоф ва самарали бошқарилиши;
- ✓ банклараро ҳисоб-китобларнинг хавфсизлиги ва тезкорлиги;
- ✓ солиқ тўловлари ва давлат бюджетининг барқарор молиялашуви;
- ✓ молиявий назорат ва аудит имкониятларининг кенгайиши.

Масалан, Жаҳон банки маълумотларига кўра, 2022 йилда глобал миқёсда тўловларнинг 67% дан ортиғи нақд пулсиз шаклларда амалга оширилган. Айниқса Сингапур, Швеция, Норвегия каби мамлакатларда бу кўрсаткич 90% дан юқори¹.

Ривожланаётган мамлакатларда ҳам рақамли тўлов инфратузилмаси жадал ривожланмоқда. Масалан:

Ҳиндистонда 2016 йилда амалга оширилган “нақд пулсиз иқтисодиёт” ислохотларидан кейин UPI (Unified Payments Interface) орқали тўловлар катта тезлик билан ўсмоқда. 2024 йилда UPI орқали амалга оширилган тўловлар йилига 74 млрд транзакциядан ошди. Хитойда WeChat Pay ва Alipay рақамли тўловлар бозорининг 90% дан ортиғини назорат қилмоқда. Бу мамлакатда нақд пулнинг иқтисодий аҳамияти тобора камайиб, смартфон орқали тўловлар деярли барча соҳаларда қўлланилмоқда. Россия ва Қозоғистонда миллий тўлов тизимлари (Мир, Kaspi Pay) жорий этилган бўлиб, улар орқали давлат бюджет тўловлари ва аҳоли ўртасидаги ҳисоб-китоблар амалга оширилади².

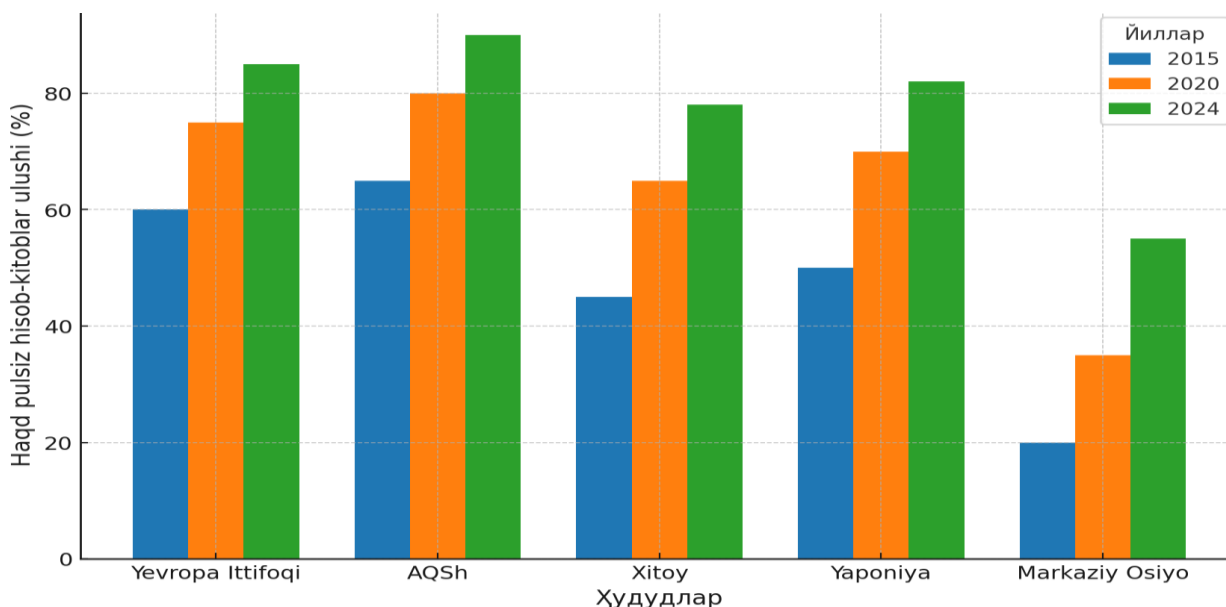
Европа Иттифоқида ягона SEPA тизимининг жорий этилиши трансчегаравий ҳисоб-китобларнинг стандартлашувига олиб келди. Бу нафақат банклараро ҳисоб-китоблардаги хавфларни камайтирди, балки молиявий операцияларнинг тезкорлиги ва харажатларини сезиларли даражада оптимallashtirdi. АҚШда эса чеклар ва банк карталари хануз етакчи ўринни эгаллаб турган бўлса-да, сўнгги йилларда PayPal, Apple Pay ва

¹ worldbank.org маълумотлари асосида муаллиф томонидан тайёрланди.

² sbs-software.com маълумотлари асосида муаллиф томонидан тайёрланди.

Google Pay каби мобил ҳамёнлар улуши кескин ортиб бормоқда.

Ривожланаётган мамлакатлар амалиёти ҳам халқаро тенденцияга уйғунлашмоқда. Ҳиндистонда 2016 йилда амалга оширилган ислохотлар натижасида UPI (Unified Payments Interface) тизими орқали тўловлар муттасил ўсишда. 2024 йилга келиб ушбу тизимда йиллик транзакциялар сони 74 миллиарддан ошган. Хитойда эса Alipay ва WeChat Pay каби платформалар рақамли тўлов бозорининг 90 фоиздан ортиқ қисмини эгаллаб, нақд пул айланмасини кескин қисқартирди³.

1-расм. Халқаро амалиётда нақд пулсиз ҳисоб-китобларнинг

³ worldbank.org маълумотлари асосида муаллиф томонидан тайёрланди.

тенденциялари⁴

Халқаро амалиётда нақд пулсиз ҳисоб-китобларнинг улуши ва унинг ўсиш тенденцияларини акс эттирувчи диаграммани таҳлил қилиш шунинг кўрсатадики, сўнгги ўн йилликда рақамли тўлов инфратузилмалари жаҳон молия бозорларида стратегик аҳамият касб этмоқда.

Биринчи навбатда, АҚШ ва Европа Иттифоқи мамлакатларида нақд пулсиз ҳисоб-китоблар улуши энг юқори кўрсаткичга эга бўлиб, мос равишда 2015 йилда 65 ва 60 фоиздан 2024 йилга келиб 90 ва 85 фоизга етган. Бу ҳолат рақамли банк хизматлари, электрон тўлов платформалари ва мобил тўлов тизимларининг кенг қўлланилиши билан изоҳланади. Шунингдек, бу мамлакатларда давлат сиёсатининг молиявий шаффофлик ва ҳисобдорликни таъминлашга йўналтирилганлиги ҳам ушбу ўсишга таъсир кўрсатган.

Шарқий Осиё давлатлари, хусусан Хитой ва Японияда ҳам сўнгги йилларда жиддий ўсиш кузатилди. Хитойда 2015 йилда 45 фоизни ташкил этган нақд пулсиз ҳисоб-китоблар улуши 2024 йилда 78 фоизга етди. Бу, аввало, WeChat Pay ва Alipay каби электрон ҳамёнлар, QR-кодли тўловлар ва fintech стартапларининг жадал ривожланиши билан бевосита боғлиқ. Японияда эса 2015 йилда 50 фоиз бўлган кўрсаткич 2024 йилда 82 фоизга етди, бу мамлакат ҳукумати томонидан нақд пулсиз иқтисодиётга ўтишни рағбатлантирувчи дастурлар билан асосланади.

Марказий Осиё мамлакатлари бўйича маълумотлар эса улардаги жараёнлар ҳали шаклланиш босқичида эканлигини кўрсатади. 2015 йилда 20

⁴ https://coinlaw.io/cashless-economy-statistics/?utm_source сайт маълумотлари асосида муаллиф томонидан тайёрланди.

фоиз бўлган нақд пулсиз ҳисоб-китоблар улуши 2020 йилда 35 фоизга, 2024 йилда эса 55 фоизга етди. Бу ўсиш, асосан, миллий тўлов тизимлари, мобил банкинг ва давлат томонидан рақамли иқтисодиётни ривожлантиришга йўналтирилган ислохотлар билан боғлиқ. Бироқ, ривожланган мамлакатлар билан таққослаганда, ҳали ҳам муайян тарзда ортда қолиш ҳолати сақланиб турибди.

Илмий нуқтаи назардан, мазкур тенденциялар глобал молиявий интеграция жараёнида нақд пулсиз ҳисоб-китобларнинг аҳамияти ошиб бораётганини тасдиқлайди. Бунда Халқаро валюта жамғармаси (IMF) ва Жаҳон банкининг тавсияларига мувофиқ монетизация коэффициентини ошириш, нақд пул айланмасини қисқартириш ҳамда молиявий шаффофликни таъминлаш устувор йўналиш сифатида намоён бўлмоқда.

Шу билан бирга, барча минтақалардаги ўсиш динамикаси турлича бўлиб, бу молиявий инфратузилма, аҳолидаги молиявий саводхонлик даражаси ва давлат сиёсатининг самарадорлиги билан изоҳланади. Ҳозирги пайтда халқаро тажриба шуни кўрсатмоқдаки, рақамли технологиялардан фойдаланиш нафақат тўлов тизимининг самарадорлигини оширмоқда, балки иқтисодиётнинг шаффофлиги ва барқарорлигига ҳам ижобий таъсир этмоқда.

Нақд пулсиз ҳисоб-китобларнинг халқаро амалиётдаги ўрни ва тенденцияларини таҳлил қилишда **SWIFT** (Society for Worldwide Interbank Financial Telecommunication) тизимини албатта тилга олиш зарур. SWIFT ва нақд пулсиз ҳисоб-китоблар. SWIFT — бу 1973 йилда ташкил этилган ва ҳозирги кунда 200 дан ортиқ мамлакатларда 11 мингдан зиёд молиявий институтларни бирлаштирган глобал банклараро ахборот алмашинуви

тизимидир. Тизимнинг асосий вазифаси — банклар ва молиявий ташкилотлар ўртасидаги тўловларни хавфсиз ва стандартлаштирилган форматда амалга ошириш.

Хулоса ва таклифлар. Халқаро амалиёт таҳлили шуни кўрсатадики, нақд пулсиз ҳисоб-китоблар жаҳон молия тизимининг барқарор ривожланишида стратегик аҳамият касб этади. Ривожланган давлатлар тажрибаси, жумладан Европа Иттифоқида SEPA тизимининг жорий этилиши, АҚШ ва Канадада электрон тўлов платформаларининг кенг қўлланилиши ҳамда SWIFT орқали трансчегаравий ҳисоб-китобларнинг стандартлаштирилиши пул айланмасини тезлаштириш, молиявий операцияларнинг шаффофлигини таъминлаш ва жиной молиявий схемаларнинг олдини олишда муҳим натижалар берган. Ушбу ҳолат рақамли иқтисодиёт шароитида нақд пулсиз ҳисоб-китобларнинг нафақат тижорат банклари, балки бутун иқтисодиёт учун ҳал қилувчи воситага айланишини тасдиқлайди.

Ўзбекистон учун мазкур жараёнлардан келиб чиқадиган асосий хулоса шуки, миллий банк тизимида рақамли тўлов инфратузилмасини янада такомиллаштириш ва халқаро стандартларга уйғунлаштириш зарур. Бу эса иқтисодиётнинг глобал молия тизимига интеграциясини кучайтиради ва миллий тўлов бозорининг рақобатбардошлигини таъминлайди.

Таклифлар:

1. **Халқаро стандартларга уйғунлашиш** — МХХС ва халқаро тўлов тизимлари қоидаларини миллий тўлов тизимига интеграция қилиш орқали банклараро ҳисоб-китобларнинг самарадорлигини ошириш.

2. **Инфратузилмани модернизация қилиш** — SEPA ва SWIFT каби халқаро тажрибалардан келиб чиқиб, миллий электрон тўлов платформаларини такомиллаштириш ҳамда трансчегаравий тўловларни оптималлаштириш.

3. **Қонунчилик базасини мустаҳкамлаш** — рақамли тўловларнинг ҳуқуқий кафолатларини кучайтириш, киберхавфсизлик чораларини кенгайтириш ва фойдаланувчиларнинг ҳуқуқий ҳимоясини таъминлаш.

4. **Молиявий саводхонликни ошириш** — аҳоли ва тадбиркорлик субъектларини нақд пулсиз ҳисоб-китобларнинг афзалликлари, хавфсизлиги ва қулайликлари тўғрисида кенг хабардор қилиш.

5. **Инновацион технологияларни жорий этиш** — мобил банкинг, финтех компаниялари билан ҳамкорлик ва блокчейн асосидаги ечимларни жорий қилиш орқали тўлов тизимини рақамлаштириш.

Шу тариқа, халқаро амалиётдаги илғор тажрибалардан самарали фойдаланиш орқали Ўзбекистонда нақд пулсиз ҳисоб-китоблар тизимини такомиллаштириш мамлакат иқтисодиётида барқарорлик, шаффофлик ва рақобатбардошликни таъминлайди.

ФОЙДАЛАНИЛГАН АДАБИЁТЛАР РЎЙХАТИ

1. Шеметев А.А. — Халқаро аудит стандартлари ва уларнинг ГААП ва МСФО билан ўзаро боғлиқлиги. — Екатеринбург: УрДАУ, 2011. — 498 б.
2. Терегулова А.Б., Шумская А.И. — Илмий раҳбар: Чугумбаева Н.Н., “Бухгалтерия ҳисоби, таҳлил ва аудит” кафедраси, МГГЭУ, 2015, № 2,

Б. 125–127.

3. Чернецкий Г.А., Печерица Е.В., Григоренко М.А. — Суд муҳокамасида қандай аудит самарали: ичкими ёки суд-иқтисодий экспертизамй? // “Соғлиқ — инсон салоҳияти асоси”, 2020, № 3, Б. 144–148.

4. Сырых В.М. — Давлат ва ҳуқуқ назарияси. Дарслик. — М.: Юстицинформ, 2012. — 704 б.

5. European Central Bank. Payment Statistics – 2024. Frankfurt: ECB. URL: <https://www.ecb.europa.eu>.

6. European Payments Council. SEPA Payment Statistics. URL: <https://www.europeanpaymentscouncil.eu>.

7. SWIFT. CEO's Annual Letter to Shareholders 2024. URL: <https://www.swift.com>.

8. Alessa. SWIFT Wire Transfer and Payments. URL: <https://alessa.com/blog/swift-wire-transfer-and-payment>.